

ІЗОМОРФНІСТЬ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНОГО ПОЛЯ ТА БАГАТОЗНАЧНОГО СЛОВА

Олександр БОНДАРЕНКО (Кіровоград, Україна)

У даній статті досліджуються деякі спільні та відмінні риси двох основних мовних систем: лексико-семантичного поля та багатозначного слова. Автор стверджує, що, незважаючи на певні недоліки теорії ізоморфізму, між лексико-семантичним полем та словом як одиницями різних мовних рівнів існує певна подібність. Матеріалом дослідження є гендерно маркована лексика в українській та англійській мовах.

Ключові слова: ізоморфізм, лексико-семантичне поле, мікрополе, лексико-семантична група, лексична одиниця, багатозначне слово.

This article investigates some similarities and difference of two basic language systems which are lexical-semantic field and polysemantic word. The author proves that in spite of the weakness of the theory of isomorphism, lexical-semantic field and word being the units of different language layers possess certain similarity. The research is based upon gender labeled lexicon in Ukrainian and English.

Key words: isomorphism, lexical semantic field, microfield, lexical semantic group, lexical item, polysemantic word.

Питання виділення спільних та відмінних рис між одиницями різних мовних рівнів є досить актуальною лінгвістичною проблемою. Її розв'язання сприятиме більш глибокому дослідженню одиниць, що належать до різних рівнів мови, а також допоможе з'ясувати багато питань функціонування мови в цілому. Однією із важливих, але недостатньо вивчених складових цієї проблеми є ізоморфність лексико-семантичного поля та багатозначного слова. У різний час ставлення учених до цієї проблеми, як і до шляхів її вирішення, було

неоднозначним. З їхніми поглядами стосовно цього питання та результатами досліджень можна ознайомитися у працях Е. Куриловича, О. О. Потебні, О. М. Трубачова та ін., що більш детально розглядаються нижче [1; 3; 4].

Таким чином, у даній статті ми ставимо за мету виділити деякі спільні та відмінні риси між двома основними мовними системами: лексико-семантичним полем та словом на матеріалі лексико-семантичного поля назв осіб чоловічої/жіночої статі в українській та англійській мовах.

Лексико-семантичне поле як частина лексичної системи мови є однією з найбільш складних мовних систем. Це пояснюється чисельністю його елементів, багатовимірністю і не завжди чіткою вираженістю їхніх зв'язків, відкритістю, наявністю підсистем, що взаємодіють і перетинаються, «рухливістю» значень одиниць через розвиток самого лексико-семантичного поля як частини лексичної системи мови та через взаємодію одиниць у мовленні. Це є причиною того, що лексико-семантичне поле важче за структури інших мовних систем піддається опису та зіставленню. Труднощі опису лексики, зазначає Д.М. Шмельов: «Не можна повністю пояснити недосконалістю лексикографічних критеріїв. У багатьох випадках межі лексичних одиниць виявляються «розмитими», а самі одиниці семантично недостатньо визначеними, отже, певний елемент того чи іншого значення не може бути приписаний слову безумовно» [5: 20-21]. Це чітко видно через ремарки в словниках, наприклад: «звичайно», «здебільшого», «переважно», «або» (*здоровило* – чоловік або хлопець, що відзначається силою, міцною будовою і переважно високим зростом; *ангел* – про людину (переважно жінку), що відзначається красою чи добротою, лагідністю або зробила чи робить кому-небудь щось гарне, приємне; *тарахкотілка* – жінка, яка говорить швидко, багато і часто, звичайно про те, що не варте уваги; *перлина* – дуже вродлива чи кохана дівчина або жінка; *білявка* – світловолоса або білолиця жінка, дівчина; *одаліска* – служниця або наложниця в гаремі; *погромник* – учасник або організатор погрому та ін.). У багатьох випадках значення багатозначних слів об'єктивно мають дифузний характер. Насправді, в одних випадках опозиції лексичних одиниць постають цілком чітко, наприклад, силач – слабак; дівчина – жінка – баба. В інших же випадках, там, де дискретні одиниці мови «покривають» недискретний об'єкт, що позначається (сегмент дійсності із властивістю, що поступово змінюється, «переходить» у різні стани без різких контурів), наприклад, жіноча краса: *красуха* – *писанка* – *німфа* – *корова* – *видра* – *кобила*. Таке чітке протиставлення в подібних випадках можна виявити не завжди.

Складність семантичного аналізу та зіставлення лексичних одиниць, котрі складають лексико-семантичне поле, полягає також і в тому, що результати дослідження подаються за допомогою того ж матеріалу (метамови), який одночасно є і предметом дослідження (на відміну від фонетики, де звук характеризується за допомогою іншого «матеріалу», тобто слів) в тому, що дослідження лексики важко проводити «без остачі» через практичну неможливість визначення чітких меж будь-якого лексико-семантичного поля, зокрема, як і всієї лексичної системи мови в цілому. Однак подібні факти не можуть заперечувати існування самої системи в лексиці. Вони тільки свідчать, як уже зазначалося, про її складність.

При зіставленні з іншими системами мови лексико-семантична система досить чітко виявляє риси ізоморфізму, принципової схожості своєї структури із структурою інших систем. Це положення, сформульоване ще в «Тезах» Празького лінгвістичного гуртка, пізніше не раз уточнювалося і розвивалося. Є. Курилович, розглядаючи мову з позицій глоссемантики Л.Єльмелева, висунув 1949 року теорію ізоморфізму. Автор зазначав, що звукові та семантичні комплекси незалежно від функціональних зв'язків, які їх об'єднують, виявляють глибокий структурний паралелізм: «Між ними існує досить помітна схожість, яку можна назвати ізоморфізмом. Головна ідея глоссемантики полягає в тому, щоб виділяти структурні особливості, спільні для обох планів мови, звукового та семантичного (вираження та змісту)», тобто йшлося про структурний паралелізм між звуковими та семантичними комплексами [1: 21]. Практично це реалізувалося в появі досвіду «фонологізації» семантики, тобто її структурування за зразком фонологічного рівня.

У вітчизняній лінгвістиці питаннями ізоморфізму слова та інших мовних структур займався видатний український лінгвіст і філософ О.О.Потебня. У своїх дослідженнях він звертався до таких питань, як ізоморфізм слова й твору мистецтва, внутрішньої форми слова й художнього образу. Як і слово, мистецтво виникає не для образного виразу готової думки, а як засіб творення нової думки. Як за допомогою слова не можна передати іншому своєї думки, а можна тільки пробудити в ньому його власну, так не можна її повідомити у творі мистецтва, і тому зміст завершеного твору розвивається не в мистецтві, а в тих, хто його розуміє, хоча й виникає твір як акт самоусвідомлення його творця [3: 34].

Навіть з побіжно сформульованих вище положень добре видно, що теорія ізоморфізму має низку недоліків. Так, зокрема, російський мовознавець О.М. Трубачов цілком слушно зауважує, що теорія ізоморфізму не пояснює всієї складності мовної структури, а зводить її до найпростіших структур з плоскісною будовою, і в цьому з ним важко не погодитися [4: 123]. Навіть сам автор теорії ізоморфізму після перших своїх дещо прямолінійних висловлювань унікав пізніше наполегливих тверджень про ізоморфізм семантичного й формального мовних рівнів зокрема та про ізоморфізм різних структурних одиниць мови взагалі [6]. Проте не можна також не погодитися і з фактом присутності в мові хоча б деяких найочевидніших рис ізоморфності її різних структур.

Отже, цілком логічно припустити, що ізоморфізм лексико-семантичної системи мови та її інших систем поширюється і на лексико-семантичне поле як на структурну одиницю вищого порядку, що власне й формує мовну лексико-семантичну систему. Тому лексико-семантичне поле як важлива структурна одиниця лексико-семантичної системи мови теж виявляє схожість порівняно з іншими мовними структурами. Розглянемо один із важливих аспектів такої схожості – *ізоморфність лексико-семантичного поля та багатозначного слова*.

Як відомо, одиницею, що складає лексико-семантичне поле, є окреме значення слова (семема, лексико-семантичний варіант), яке входить до того чи іншого мікрополя і виступає основною одиницею контрастивної лексикології [2: 84]. Однак слово зазвичай має декілька значень, тобто є неоднозначним або потенційно неоднозначним. Існує глибинна схожість між будовою лексико-семантичного поля та семантичною структурою багатозначного слова. Вони схожі за своєю будовою, за тенденціями розвитку, за своїм ставленням до мовних новацій та за різностильовими компонентами, що входять до їхнього складу. У слові, як і в мікросвіті, відбиваються всі основні властивості лексико-семантичного поля як макросвіту. Це можна пояснити тим, що і слово, і лексико-семантичне поле являють собою усталену організацію значущих одиниць однієї і тієї ж природи: багатозначне слово існує як ієрархічно організована система словозначень, а лексико-семантичне поле – як багатоярусна система мікрополів та лексико-семантичних груп, що об'єднують такі значення.

У нашому дослідженні ми порівнюємо лексико-семантичне поле з багатозначним словом, проте існування однозначних слів не суперечить вищезазначеному, тому що будь-яке слово завжди містить у собі готовність до семантичних модифікацій, тобто потенціал семантичних звужень та розширень [7: 37]. Торкнувшись питання ізоморфності слова та лексико-семантичного поля, слід пам'ятати, що при цьому ми зіставляємо не окреме слово з окремим лексико-семантичним полем, а спільні для всіх слів і для всіх лексико-семантичних полів особливості будови та закономірності розвитку. Ця спільність не є абсолютною, але слід зазначити, що риси відмінності виявляються на фоні схожості, і ця схожість цілком очевидно домінує над відмінностями двох основних мовних систем – лексико-семантичного поля як «великої» системи та слова як «малої» системи, загальномовні властивості якої формуються через абстрагування від індивідуальних рис окремих одиниць, завдяки яким лексико-семантичне поле власне й існує.

Отже, виділимо деякі, на нашу думку, важливі риси схожості в будові слова та лексико-семантичного поля.

1. Лексико-семантичне поле, як і багатозначне слово, являє собою багатоярусну цілісність, що об'єднує у своєму складі такі ділянки, котрі формують певну систему. У складі

лексико-семантичного поля – це всі його мікрополя, а також лексико-семантичні групи, що їх формують. У слові – це всі його окремі значення і їхні відтінки, що також тісно сплітаються в єдине ціле. В обох випадках складові перебувають одна з одною у зв'язках взаємозалежності. Це не просте співрозміщення компонентів, а зв'язки породженого з тим, що породжує. І в лексико-семантичному полі, і в багатозначному слові існують зв'язки між тими ділянками, що виникають у процесі їхнього розвитку і є компонентами їх структури.

2. І багатозначне слово, і лексико-семантичне поле являють собою багатоступінчасту організацію. У обох випадках рівні розподіляються від загального до часткового. Для лексико-семантичного поля така риса є такою, що його конструює, вибудовує. Вона є обов'язковою і постійною – це завжди звуження. Це видно з будови самого лексико-семантичного поля:

Для семантичної системи слова така риса є характерною, але не абсолютною. Модифікації значень слова можуть бути різноманітними. Це може бути як звуження, так і розширення похідного значення. Однак власне й розширення значення, напевно, може розглядатися як один із видів семантичного включення. Загалом же, картина є цілком очевидною: лексико-семантичне поле являє собою розгалуження семантично диференційованих гілок, що звужуються у напрямку від центру до периферії; багатозначне слово являє собою семантичну структуру, що розгалужується у напрямку від загального до часткового. Навіть у тих випадках, коли похідне значення слова виявляється більш широким у порівнянні з первинним (наприклад, як у наступних назвах особи: *жук, ірод, іуда, креміль, дундук, зубр, коза, кумася, лебідка, видра, одаліска; wag, blood, loon, Corinthian, petticoat, Madonna, Penelope, rippret, quean*), зв'язки породження завжди залишаються одним із ярусів, що спрямовані від смислового результату до кінцевих ярусів усієї будови.

3. Лексико-семантичне поле, як і багатозначне слово, являє собою відкриту систему. Слово постійно розвивається, утворює нові значення, завжди при цьому зберігаючи застарілі значення, які готові по-різному про себе нагадати. Відкритість слова постає в його різноманітних взаємодіях з іншими лексичними одиницями через словотворення, синонімію, омонімію тощо. Практично жодне слово не існує без взаємодії з іншими словами чи фразеологізмами. Ця риса актуальна і для лексико-семантичного поля. Воно є відкритим для утворення (хоча й дуже повільно) нових одиниць – мікрополів та лексико-семантичних груп, що виникають в результаті появи нових слів і значень, запозичень або навпаки містить у собі ділянки, лексичні одиниці в яких здебільшого є застарілими. Так, наприклад, лексико-семантична група *‘Загальні позначення особи чоловічої статі у військовій, воєнізованій сферах діяльності’* в українській мові складається здебільшого із застарілих лексичних одиниць (наприклад: *ратоборець*_{заст.}, *ратник*_{заст.}, *витязь*_{заст.}), у той час як в англійській мові у даному ЛСГ застарілих лексичних одиниць майже немає (наприклад: *thane, serviceman, man of war, warrior*). Однак слід зазначити, що ні в лексико-семантичному полі, ні в слові відкритість не порушує цілісності, а лише збагачує і стимулює природний розвиток цих систем.

4. Багатозначне слово й лексико-семантичне поле схожі за характером внутрішніх перетворень, що в них відбуваються, які є зумовленими розвитком самої мови. В обох випадках перед нами постає жива, рухома, самодостатня цілісність, яка в той же час постійно розвивається і містить у собі потенціал розчленування і збагачення. У межах багатозначного слова формуються нові семантичні одиниці, котрі породжуються самим словом як знаком, що спрямований назовні: до реалій, які потребують найменувань, до інших слів і зв'язків між ними. У межах лексико-семантичного поля формуються (хоча й значно повільніше та непомітніше) нові компоненти, що його збагачують. Це мікрополя та лексико-семантичні

групи. Вони виділяються із кінцевих, а інколи й проміжних розгалужень лексико-семантичного поля.

5. І багатозначне слово, і лексико-семантичне поле володіють власним виробляючим потенціалом. У слові – це здатність кожного із його значень до слововиводу, можливість утворювати інші одиниці, що належать як до того ж самого, так і до інших мікрополів, і розходяться за найрізноманітнішими лексико-семантичними групами. У лексико-семантичному полі це виявляється у вигляді потужного потенціалу взаємодії з іншими лексико-семантичними полями. Так, наприклад, деякі конституенти лексико-семантичного поля *‘Назви осіб чоловічої/жіночої статі’* в українській та англійській мовах можуть належати до різних ЛСГ і мікрополів або навіть до інших лексико-семантичних полів. Це такі конституенти, як: *сокіл, мужик, віслик, лев, полетуха, квочка, бджілка; superman, rip, dog, donna, songbird, madcap*.

6. Кожне слово і як сукупність внутрішньо пов’язаних значень (при багатозначності), і як окреме словозначення (при однозначності) має свою граматичну парадигму й синтаксичні зв’язки, що продиктовані йому самою мовою. Свою граматику має і лексико-семантичне поле: в коло його характеристик обов’язково входять як загальні для всього поля, так і для його менших підрозділів (мікрополів та лексико-семантичних груп) правила словозміни та синтаксичної сполучуваності, а також ті граматичні риси, із яких складається індивідуальна характеристика того чи іншого мікрополя або лексико-семантичної групи всередині лексико-семантичного поля. У кожному із тривких лексико-семантичних полів відзначається тенденція закріплювати єдність спільними формальними ознаками. Так, наприклад, досліджувані лексичні одиниці на позначення осіб чоловічої/жіночої статі в обох мовах – це здебільшого іменники (рідше іменні словосполучення) із властивими їм граматичними категоріями.

Грамматика слова (з багатьма умовно допустимими обмеженнями) виявляється в словниковій статті. Грамматика окремих мікрополів чи лексико-семантичного поля в лінгвістичних описах звичайно обмежується повідомленням про неї в термінах і категоріях частин мови та у відповідних обсягах. Грамматика окремих мікрополів, лексико-семантичних груп лексико-семантичного поля характеризується дуже поверхово або і взагалі залишається поза межами уваги дослідників. Водночас наука про словниковий склад мови, що претендує на всебічний опис лексики як системи, обов’язково повинна мати предметом свого дослідження всі як загальні, так і окремі граматичні характеристики, котрі разом із семантикою слів, що утворюють цю лексико-семантичну групу (чи мікрополе), є важливою її рисою.

7. Як для лексико-семантичного поля (та будь-якого з мікрополів чи лексико-семантичних груп, що його утворюють), так і для багатозначного слова характерним є те, що можна назвати стилістичною різноманітністю. Всередині словесної системи та її підсистем співіснують одиниці різної, часто протилежної стилістичної забарвленості. Це пояснюється множинністю та різноманітністю способів формування і поповнення лексики, принциповою відкритістю її складу. У багатозначному слові вільно співіснують значення, що належать до найрізноманітніших мовних сфер: до нейтрального, книжного або високого стилю, до мовлення вузькоспеціального або професійного, до просторіччя, сленгу, діалектів, що взаємодіють із загальнонаціональними нормами. Слово характеризується високою семантичною активністю, воно прагне вільно функціонувати у всьому мовному просторі, яке для нього є завжди відкритим. Те ж саме стосується і широти охоплення одиниць у межах лексико-семантичного поля, що належать до різних періодів в історії мови – лексико-семантичне поле легко об’єднує словесні масиви, що створювалися протягом декількох епох. Це видно на прикладі вже згадуваної лексико-семантичної групи *‘Загальні позначення особи чоловічої статі у військовій, воєнізований сферах діяльності’*, яка, крім зазначених архаїзмів, містить слова типу *воїн, солдат, звиятжець*. Багатозначне слово містить у своїй семантичній структурі як «живі» (активні значення), так і застарілі. Залежно від завдань, що ставлять перед собою лексикографи, у словниковій статті описується або весь історично сформований набір значень слова, або розкривається той чи інший синхронний зріз.

На фоні виділених схожостей (ізоморфізму) чітко виступають риси відмінності (аломорфізму), зумовлені знаковою природою слова та природою лексико-семантичного поля як мовної абстракції.

1. Слово – це знак. За ним стоїть, з одного боку, поняття, а з іншого – сама реалія, що іменується. Таким чином, слово містить у собі потенціал певних взаємовідношень, зв'язків як з поняттям (сигніфікатом), так і з конкретною життєвою даністю (денотатом). Лексико-семантичне поле як цілісна організація не володіє таким потенціалом. Воно являє собою конструкт, абстракцію від зв'язків між словесними цілісностями, і саме завдяки цим зв'язкам вони (ці словесні цілісності) організуються в систему. Тут доцільна аналогія між лексико-семантичним полем і граматичною категорією. В обох випадках мова виявляє високий ступінь абстрагування. У граматичній категорії це абстрагування відбувається від значень словоформ, а в лексико-семантичному полі – від семантичних характеристик лексико-семантичних груп і мікрополів, що його складають. Як граматична категорія, виділившись у мовну абстракцію, існує вже над одиницями, що її утворили, а тепер підпорядковуються їй, так і лексико-семантичне поле, сформувавшись як система зв'язків і відношень між лексико-семантичними групами й мікрополями, існує вже сама собою, незалежно від існування чи неіснування якогось окремого конституента у складі тої чи іншої такої лексико-семантичної групи чи мікрополя.

2. Слово зорієнтоване на мовлення. Мовлення, усне й писемне, соціально нормоване та індивідуальне, що відхиляється від норми, – жива сфера існування слова. Саме тому слово є відкритим для індивідуальних осмислень та переосмислень, для несподіваних зіткнень. Власне знакова природа слова й дозволяє йому розширювати коло іменованого поняття, робить його предметом творчості, художньої майстерності. Лексико-семантичне поле зорієнтоване безпосередньо на ті зв'язки та відношення, які формують мовну систему. Жодна індивідуальна діяльність у межах поля чи лексико-семантичних груп та мікрополів, що входять до його складу, неможлива, так, як і неможлива така діяльність у сфері граматики, її категорій та форм.

3. У слові перехід від одного значення до іншого відбувається плавно й поступово. Чи то звуження, чи розширення значення, перетворення його у зв'язаний компонент фразеологізму – тут завжди існують проміжні ступені, з'єднувальні ланцюжки між нарощуваннями та втратами. Між лексико-семантичними групами та мікрополями, що складають лексико-семантичне поле, таких ланцюжків немає. Зв'язки між лексико-семантичними групами та мікрополями закріплені структурно: ними утворюється лексико-семантичне поле як конструкт, що належить мовній системі в цілому. У слові закладено постійну й високу семантичну продуктивність, що забезпечує розвиток різних видів його (слова) семантичної структури. Продуктивність лексико-семантичного поля, тобто його здатність породжувати й виділяти нові лексико-семантичні групи та цілі мікрополя, не йде в жодне порівняння з продуктивністю слова. Якщо в слові цю продуктивність можна спостерігати „неозброєним оком”, то в лексико-семантичному полі відповідні процеси можна спостерігати лише в результаті спеціальних історичних досліджень.

Отже, спираючись на положення, сформульовані ще в «Тезах» Празького лінгвістичного гуртка, й зважаючи на ряд недоліків теорії ізоморфізму, ми зробили спробу довести ізоморфність (принаймні найочевидніші її прояви) лексико-семантичного поля та багатозначного слова на матеріалі лексико-семантичного поля назв осіб чоловічої/жіночої статі в українській та англійській мовах. Певна універсальність зазначених положень підтверджується їх наявністю як в українській, так і в англійській мовах. Ізоморфність лексико-семантичного поля і багатозначного слова полягає в цілій низці спільних рис, кількість яких (7) перевершує кількість відмінних рис (3) – проявів аломорфності.

Дані розробки, на нашу думку, можуть бути важливими для подальших міжмовних зіставлень та вивчення структур різних мовних рівнів.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Курилович Е. Очерки по лингвистике / Е. Курилович – М.: Тривиум, 2000. – 490с.
2. Манакин В.Н. Сопоставительная лексикология / В.Н. Манакин. – К.: Знання, 2004. – 326с.
3. Потебня О. Мова. Національність. Денаціоналізація / О. Потебня. – Нью-Йорк: Укр. вільне АН у США, 1992. – 155 с.

4. Трубачев О.Н. Приемы семантической реконструкции // Труды по этимологии. Слово. История. Культура. – Т. 1. – М.: 2004, – С. 123-153.
5. Шмелев Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики / Д.Н. Шмелев – М.: ЛКИ, 2008. – 280 с.
6. Kurylowicz J. Studies in Semitic grammar and metrics/ J. Kurylowicz – Wroclaw (Breslau); London: Curzon Press Ltd., 1973. – 195 p.
7. Wierzbicka Anna. Semantic and lexical universals: theory and empirical findings /A. Wierzbicka – Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins, 1994. – 510 p.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Олександр Бондаренко – кандидат філологічних наук, доцент кафедри перекладу та загального мовознавства Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: зіставна лексикологія; теорія та практика перекладу, лінгвокультурологія.